संक्षिप्तसारः
(Abstract)

न्यायशास्त्रमिदं महर्षिगौतमैरुपसृष्टम् । महर्षिगौतमः ‘अक्षपादः’ इत्यपराभिधानेनापि लोकेऽभिधीयते । पाश्चात्यपण्डितस्य ज्याकोविमहोदयस्य मते न्यायसूत्राणां रचना ईशवीयद्वितीयपञ्चमशताब्द्योर्मध्ये जाता ।[1] अपि च, तन्न्यायसूत्रम् अष्टविंशत्युत्तरपञ्चशतसूत्रैरुपनिबद्धम् । सूत्रञ्च –

‘ अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद् विश्वतो मुखम् ।
अस्तोभमनवद्यञ्च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ।।’[2] इति ।

अतः सूत्रोपनिबद्धन्यायशास्त्रावबोधने अस्मदीयानां स्वल्पमतीनां सकाशे दुष्करमेव । तेन एतच्च शास्त्रमस्माकं समीपे मरुतुल्यम् । तेन अर्थज्ञानरूपजलाभावात् पिपासूनां पाठकानां शास्त्रस्यास्याध्ययनेऽपि स्वरसो न दृश्यते । अत एतद् दूरुहं महामूल्यञ्च शास्त्रमधिगन्तुं केनापि सहायकेन प्रयोजनमस्ति । यद्वारा अस्माकं ग्रन्थार्थोऽवगतो भविष्यति तथा ग्रन्थेषु अस्माकमनायासेनैव प्रवेशः स्यात् । तद्धि टीका एव । टीकया एवास्माकं ग्रन्थार्थोऽवगतो भवति, अपि च ग्रन्थेषु प्रवेशोऽपि सुलभो भवत्यस्माकम् । अत उक्तं टीकास्वरूपविषये शब्दकल्पद्रुमे - ‘टीक्यते गम्यते प्रविश्यते ज्ञायते वानया’ इति । उक्तञ्च वाचस्पत्ये - ‘टीक्यते गम्यते ग्रन्थार्थोऽनया’ इति । किन्तु टीकाकारैस्तु अत्र मरुतुल्यं शास्त्रमिदं स्वप्रतिभावैदुष्येण अर्थज्ञानरूपजलं निष्काष्य पाठकानां स्वरसः सम्भावितः ।

तत्र प्रथमतो न्यायसूत्राणि व्याख्यातुकामो महर्षिवात्स्यायनो भाष्यरूपेण न्यायसूत्राणि व्याख्यापयामास । परं भाष्यमिदं नैकानां स्वल्पधीमतां पाठकानां सकाशे दुर्बोध्यमासीत् । अत एतद्भाष्योपरि उद्द्योतकरेण व्याख्या कृता न्यायवार्त्तिकरूपेण । एवं न्यायवार्त्तिकोपरि वाचस्पतिमिश्रेन व्याख्या कृता न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकारूपेण, अस्याः टीकायाः टीका तु महानैयायिकेनोदयनाचार्येण रचिता *न्यायवार्त्तिकतात्पर्यपरिशुद्धि*नाम्ना । किञ्च, न्यायसूत्रमाधारीकृत्य आचार्यविश्वनाथन्यायपञ्चननेन *न्यायसूत्रवृत्तिः* रचिता ।

---
[1] Journal of the American Oriental Society, pp-2.12
[2] पराशरोपपुराणम्

यद्यपि न्यायसूत्रोपरिरचितटीकानां भाष्य-वार्त्तिक-तात्पर्य-वृत्तिप्रभृतीनां व्याख्या अनेकत्र दृश्यते, परं टीकानामेकत्र विचारमूलकं निबन्धं न दृश्यते । अत्र निबन्धे मया विशेषतः न्यायसूत्राणामर्थावबोधने व्याख्यां कुर्वद्भ्यां न्यायभाष्यकारन्यायसूत्रवृत्तिकाराभ्यां यत्सारल्यं प्रदर्शितं तथा कुत्र कुत्र स्वकीयमतमुपस्थापितं तथा कुत्र कुत्र अधिकतया विचारः कृतः, कुत्र च मतविरोधो दृश्यते इत्येवं तयोः टीकयोः वैलक्षण्यतात्पर्यं वितन्यते । किञ्च, स्थलविशेषे प्रसङ्गात् *वार्त्तिक-तात्पर्यादि*टीकानामपि वैलक्षण्यं पर्यालोकयितम् । अपि च, *न्यायमञ्जरी*कारस्याचार्यजयन्तभट्टस्यापि मतं स्थानविशेषे पर्यालोचितम्।

यद्युच्यते न्यायभाष्यविषये तथा न्यायसूत्रवृत्तिविषये बहवो ग्रन्थाः समुपलभ्यन्ते तर्हि कथं पुनः अनयोर्व्याख्याने प्रवृत्तिरिति पृष्टस्य पेषणं मृतस्य मरणं यथा इति चेन्न, तत्र उभयोः टीकयोः पृथक् पृथक् पर्यालोचनं दृश्यते किन्तु उभयोर्वैलक्षण्यविषये कोऽपि ग्रन्थो नोपलभ्यते । अतः टीकयोरुभयोः वैलक्षण्यं विस्तरशः प्रतिपादयितुं ममैष प्रयासः। किञ्च, भविष्यति गवेषकाणां कृतेऽपि मद्गवेषणापत्रं सहायकं भवेदिति मन्ये।

किञ्च, दशाह्निकसमन्वितपञ्चाध्यायात्मकं न्यायसूत्रमवलम्ब्य विरचितं *न्यायभाष्यं न्यायसूत्रवृत्तिः* च तादृशकायविशिष्टम् । किञ्च, न्यायभाष्यन्यायसूत्रवृत्त्योः भाषागतकाठिन्यं तथा दुर्बोध्यत्वं सर्वैरेव विद्वद्भिर्विदितमेव । अतः प्रत्येकसूत्रमाधारीकृत्य अनयोः टीकाग्रन्थयोः सम्पूर्णतः पर्यालोचनं नितरां दुःसाध्यमेव । अतो न्यायदर्शनस्य मुख्यसूत्राणां यत्र यत्र न्यायभाष्यतः न्यायसूत्रवृत्तेर्वैलक्षण्यमाचक्षते ते एव विषयाः मद्गवेषणापत्रे विशदतया पर्यालोचिताः । किञ्च, न्यायदर्शनस्य सुदीर्घकायत्वाद् अत्र केवलं प्रथमाध्यायमाश्रित्यैव न्यायभाष्यन्यायसूत्रवृत्त्योर्वैलक्षण्यमुपवर्ण्यते, पक्षान्तरे तु न्यायदर्शनस्य षोडश पदार्था अपि प्रतिपादिताः भविष्यन्ति। किञ्च, प्रसङ्गात्तु न्यायदर्शनस्य सूत्रान्तराणामालोचना विहिता।

तत्र प्रथमन्यायसूत्रस्य व्याख्यानावसरे 'प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्त-सिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासछलजातिनिग्रहस्थानानाम्' इति पदे कः समासः स्वीकार्यः, तत्र कारणं किमिति विषये तु भाष्यकारेण तथा न चर्चितं परं वृत्तिकारेण तत्सर्वमुपवर्णितम्। वृत्तिकारमते अत्र 'सर्वपदार्थप्रधानो द्वन्द्वसमासः'

स्वीकार्यः। यतो हि द्वन्द्वसमासे प्रत्येकपदस्य प्राधान्यात् मोक्षेऽपि सकलपदार्थानामुपयोगिता विद्यते इति सूचयितमेव द्वन्द्वसमासः स्वीकार्यः। अपि च, द्वन्द्वसमासस्य भेदे विधानात् प्रमाणादिपदार्थानाञ्च पदार्थात्मकत्वेन अभेदत्वे द्वन्द्वसमासोऽत्र कथं स्वीकार्यः ? अस्याः आशङ्कायाः उत्तरं भाष्यकारेण न प्रदत्तम्, किन्तु वृत्तिकारेणास्याः शङ्कायाः समीचीनमुत्तरं प्रदत्तम्। तथाहि तन्नये पदार्थात्मकत्वेन प्रमाणादिपदार्थानामभेदेऽपि पदार्थतावच्छेदकधर्मपुरस्कारेण तत्र भेदसम्भवात् द्वन्द्वसमासः भवत्येव। किञ्च, प्रस्तुतसूत्रस्य व्यासवाक्ये कुत्रापि एकवचनं कुत्रापि च बहुवचनं दृश्यते। अस्य कारणत्वेन भाष्यकारेण तु 'निर्देशे यथावचनं विग्रहः' इत्येव निगदितम्, किन्तु स्पष्टतया तेन किमपि न चर्चितम्। किन्तु वृत्तिकारेण तु 'निर्देशे' इति पदं व्याख्याय निगदितं यत् लक्षणविभागसूत्रे यद्वचनव्यवहारः कृतः अर्थात् महर्षिणा गौतमेन लक्षणविभागसूत्रे यद्वचनस्य व्यवहारः कृतः विग्रहवाक्येऽपि तद्वचनमेव स्यात्। यथा- प्रमाणविभागसूत्रे[3] 'प्रमाणानि' इत्येवं बहुवचनान्ततया व्यवहारः कृतः, अतः व्यासवाक्येऽपि बहुवचनं स्यात्। तथा च, प्रमेयपदार्थानां द्वादशसंख्यात्वेऽपि प्रमेयविभागसूत्रे[4] 'प्रमेयम्' इत्येवमेकवचनान्ततया व्यवहारः कृतः, अतः व्यासवाक्येऽपि एकवचनं स्यात्। एवमन्यत्रापि उररीकार्यम्।

अत्र प्रथमन्यायसूत्रे 'प्रमाण'-इति पदस्यादौ उल्लेखे किं कारणमिति विषयेऽपि भाष्यकारेण तथा नालोचितम्। तेन हि केवलं यस्य कस्यापि पदार्थस्य तत्त्वज्ञानं प्रमाणादेव भवतीत्यतः प्रमाणपदस्यादौ उल्लेखः इति वर्णितम्। किन्तु वृत्तिकारेण स्पष्टतया व्याख्याय निगदितं यत् मोक्षलाभः आत्मादिद्वादशप्रमेयपदार्थेभ्यः भवतीति कृत्वा प्रमेयपदार्थस्यादौ उल्लेखः करणीयः स्यात् इति चेन्न, द्वादशप्रमेयपदार्थानां तत्त्वज्ञानं तु प्रमाणादेव भवति। अतः प्रमाणपदस्यादौ उल्लेखः। किञ्च, प्रस्तुतदर्शने मङ्गलाचरणं कृतं न वेति विषये भाष्यकारेण तु किमपि न उल्लिखितम्। किन्तु वृत्तिकारेण अत्र दर्शने मङ्गलाचरणं कृतमिति सयुक्त्या दर्शितम्। तथाहि 'प्रमाणं तु प्राणनिलयः प्राणभृत्प्राणजीवनः, तत्त्वं तत्त्वविदेकात्मा जन्ममृत्युजरातिगः' इति विष्णुसहस्रनामस्तोत्रे प्रमाणशब्दस्योल्लेखात् प्रमाणशब्दस्य माङ्गलिकत्वं तावत् सूचितं भवति। अतो

[3] न्या.सू.-१/१/३
[4] न्या.सू.-१/१/९

माङ्गलिकप्रमाणशब्दस्यादौ उल्लेखात् तत्र प्रकारान्तरेण मङ्गलाचरणमपि अनुष्ठितं ग्रन्थकारेण महर्षिणा गौतमेन। एवञ्च प्रथमन्यायसूत्रव्याख्यायां भाष्यवृत्त्योः वैलक्षण्यं तु स्पष्टं प्रतीयते। अत्र च वृत्तिकारस्यैव व्याख्या अधिकस्पष्टा।

'इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम्'[5] इति प्रत्यक्षलक्षणसूत्रे प्रत्यक्षशब्दस्य का व्युत्पत्तिः को वाऽत्र समासः इति विषयेऽपि भाष्यकारेण किमपि न भणितम्। किन्तु वृत्तिकारेण विश्वनाथेन तत्सर्वमालोचितम्। अत्र अव्ययीभावसमासं परित्यज्य कथं प्रादिसमासः स्वीकृतः इति विषयेऽपि वृत्तिकारेण वर्णितम्। तन्मते अव्ययीभावसमासस्वीकारे तत्समासस्य च नित्यतया अव्ययीभावसमासनिष्पन्नपदस्यापि नित्यक्लीबलिङ्गे प्रयोगः स्यात्। तथा सति प्रत्यक्षा बुद्धिः, प्रत्यक्षः घटः इत्यादिव्यवहारोऽपि न निष्पन्नः स्यात्। अपि च, प्रस्तुतसूत्रमिदं प्रत्यक्षप्रमाणस्य लक्षणसूत्रमुत प्रत्यक्षप्रमायाः लक्षणसूत्रमिति विषये तु भाष्यकारेण किमपि न चर्चितम्। किन्तु वृत्तिकारेण तु 'यतः' इति पदाध्याहारेण एतत् प्रत्यक्षप्रमाणस्यैव सूत्रमिति प्रमाणीकृतम्। किञ्च, प्रस्तुतप्रत्यक्षलक्षणसूत्रमिदम् ईश्वरप्रत्यक्षे अव्याप्तित्वात् तत्र का संगतिः स्यात् का वा तत्र व्याख्या स्यादिति विषयेऽपि भाष्यकारेण किमपि न चर्चितम्। किन्तु वृत्तिकारेण तु ईश्वरप्रत्यक्षे अव्याप्तेः समाधिः प्रदत्ता। तन्नये अत्र 'इन्द्रियार्थसन्निकर्षात्' इति पदम् अवधारणयुक्ततया ग्रहणे सति अव्याप्तिः निवारिता स्यात्। किन्तु तथापि अवधारणार्थकः एवकारः कुत्र संयोजनीयः इत्यपि प्रश्नः स्यात्। अस्यापि प्रश्नस्य समाधानं वृत्तिकारेण कृतम्। किन्तु भाष्यकारस्तु अत्र मौनमेव। तथाहि वृत्तिकारनये अवधारणार्थकस्य एवकारस्य १. इन्द्रियार्थयोः एव सन्निकर्षादुत्पन्नम्, २. इन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पन्नमेव, ३. इन्द्रियार्थसन्निकर्षाद् एव उत्पन्नम् इति त्रिविधेषु अर्थेषु तृतीयोऽर्थस्तावद् ग्रहणीयः। एवं प्रत्यक्षलक्षणव्याख्यानेऽपि न्यायसूत्रभाष्यवृत्त्योः वैलक्षण्यं स्फुटमेव।

'अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत् सामान्यतो दृष्टञ्च'[6] इति अनुमानप्रमाणलक्षणसूत्रे 'अथ'-शब्दः प्रत्यक्षप्रमाणानन्तरम् अनुमानप्रमाणमिति संगतिसूचनार्थं प्रयुक्तः इति विषये अर्थात् 'अथ'-शब्दस्य व्याख्यानविषये भाष्यकारेण किमपि न भणितम्। किन्तु वृत्तिकारेण 'अथ' इति शब्दस्य संगतिः

[5] न्या.सू.-१/१/४
[6] न्या.सू.-१/१/५

प्रदर्शिता तथा तेन षड्विधसंगतिषु अत्र 'हेतुहेतुमद्भावसंगतिः' अभूदिति युक्तिभिः प्रतिपादितम्। किञ्च, अत्रापि वृत्तिकारेण 'यतः' इति पदाध्याहारेण प्रस्तुतसूत्रमिदम् अनुमानप्रमाणस्यैव लक्षणसूत्रमिति प्रतिपादितम्। किन्तु भाष्यकारेण अत्रापि किमपि न भणितम्। अपि च, वृत्तिकारेण अनेन पथा गौरवदोषः स्यात् इति प्रतिपाद्य 'अनुमानम्' इति पदस्य व्युत्पत्त्याः अपि अनुमानप्रमाणस्य लक्षणं स्यात् इति दर्शितम्। किन्तु विषयेऽस्मिन् भाष्यकारेण किमपि न गदितम्। किञ्च, 'अथवा' इति शब्दप्रयोगद्वारा भाष्यकारेण तथा वृत्तिकारेण उभाभ्यामेव 'पूर्ववत्', 'शेषवत्', 'सामान्यतो दृष्टञ्च' इति अनुमानविभागानां भिन्नव्याख्या प्रदत्ता। भाष्यकारेण तु एतत्त्रिविधानुमानस्य भिन्नव्याख्यां प्रदाय उदाहरणं प्रदत्तम्। किन्तु वृत्तिकारेण तु एतत्त्रिविधानुमानं यथाक्रमं केवलान्वयि, केवलव्यतिरेकि तथा अन्वयव्यतिरेकि इति नाम्ना वर्णनं कृत्वा तेषामुदाहरणानि प्रदर्शितानि। अत एव अत्रापि अनुमानप्रमाणलक्षणसूत्रे भाष्यवृत्त्योः वैलक्षण्यं स्पष्टतया स्फुटमेव।

'प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम्'[7] इति उपमानप्रमाणलक्षणसूत्रे 'प्रसिद्धसाधर्म्यात्' इति पदं भाष्यकारमते तृतीयातत्पुरुषसमासनिष्पन्नमिति 'प्रज्ञातेन सामान्यात्' इति भाष्यवचनादवगम्यते। वार्त्तिककारेण तु अत्र द्विप्रकारकबहुव्रीहिसमासः स्वीकृतः- १.प्रसिद्धं साधर्म्यं यस्य, २. प्रसिद्धेन साधर्म्यं यस्य इत्येवम्। वृत्तिकारेण तु अत्र षष्ठीसमासः उररीकृतः - 'प्रसिद्धस्य पूर्वप्रमितस्य गवादेः साधर्म्यसादृश्यात्' इत्येवम्। आचार्यजयन्तभट्टेन तु 'कर्मधारयसमासः', 'तृतीयातत्पुरुषसमासः', 'बहुव्रीहिसमासश्च' इति त्रिप्रकारकसमासोऽङ्गीकृतः। एवं दृश्यते यद् वृत्तिकारं विहाय अन्येन केनापि षष्ठीसमासः नाङ्गीकृतः। तर्हि विश्वनाथेनात्र षष्ठीसमासः कथमङ्गीकृतः ? अत्रोत्तरं तु शास्त्रं हि गूढतत्त्वप्रकाशकम्। तत्समासोऽपि तत्पदे गूहितोऽस्ति। तदेव आचार्यविश्वनाथेन प्रकाशितम्। अन्येन केनापि न स्वीकृतः षष्ठीसमासः इति कृत्वा विश्वनाथस्य व्याख्या प्रमादग्रस्था इति वक्तुं नालम्। अथवा विश्वनाथेन समासस्यार्थमात्रं प्रकाशितम्, तेन विग्रहवाक्यं न प्रकाशितमित्यपि वक्तुमलम्। किञ्च, वृत्तिकारेण अत्रापि 'यतः' इति पदाध्याहारेण प्रस्तुतसूत्रमिदम् उपमानप्रमाणस्यैव लक्षणसूत्रमिति प्रमाणीकृतम्। अत्रापि पूर्ववत् भाष्यकारेण किमपि न व्याख्यापितम्। अपि च, प्रस्तुतसूत्रमिदं साधर्म्योपमितेः उत वैधर्म्योपमितेः लक्षणसूत्रमिति विषये भाष्यकारेण किमपि न

---

[7] न्या.सू.-१/१/६

व्याख्यापितं परं वृत्तिकारेण प्रस्तुतसूत्रमिदं साधर्म्योपमितिवत् वैधर्म्योपमितेः लक्षणसूत्रमिति प्रतिपादितम्। एवं दृश्यते यत् उपमानप्रमाणलक्षणसूत्रेऽपि भाष्यवृत्त्योः वैलक्षण्यं स्फुटं भवति।

'आप्तोपदेशः शब्दः'[8] इति शब्दलक्षणे 'शब्द'-शब्दः प्रमाविशेषः उत प्रमाणविशेषः इति विषये भाष्यकारेण किमपि न परिष्करणं कृतं किन्तु वृत्तिकारेण 'शब्द इति लक्ष्यकथनम्, तदर्थः प्रमाणशब्दः इति' इति वचनेन 'शब्द'-शब्दः प्रमाणपरः इति प्रतिपादितम्। अपि च, आप्त-शब्दस्य व्याख्यानेऽपि भाष्यवृत्त्योः भिन्नता दृश्यते। किञ्च, शुकादिपक्षिवचनेभ्योऽपि शाब्दबोधत्वे तत्राव्याप्तिरिति चेत् वृत्तिकारेणात्र भणितं यद् ईश्वरीयतात्पर्यज्ञानमेव कारणम्। किन्तु भाष्यकारेण किमपि नोक्तं विषयेऽस्मिन्। किञ्च, मौनिश्लोकादौ शाब्दबोधः कथं स्यादिति विषये भाष्यकारेण किमपि न भणितं किन्तु वृत्तिकारेण आप्तपदं व्याख्याय निगदितम् - 'अथवा आप्तः- यथार्थः उपदेशः शाब्दबोधो यस्मात्' इति। एतेन यस्मात् यथार्थशाब्दबोधो जायते तदेव शब्दप्रमाणम् इति प्रतीयते। तथा च, भाष्यकारेण शब्दलक्षणमिदम् अधिकं न व्याख्यापितमिति सत्यं किन्तु तेन शब्दलक्षणस्य व्यापकत्वं प्रदर्शितम्। तथाहि तेन निगदितं यत् प्रस्तुतशब्दलक्षणमिदम् ऋष्यार्यम्लेच्छानां कृतेऽपि प्रयोज्यम् इति। वृत्तिकारेण तु शब्दलक्षणस्य व्यापकत्वे किमपि नोक्तम्। एवं दृश्यते यत् शब्दलक्षणसूत्रेऽपि भाष्यवृत्त्योः वैलक्षण्यं कुत्रचित् कुत्रचित् विद्यते।

'आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम्'[9] इति प्रमेयलक्षणसूत्रे 'तु'-पदस्य किं तात्पर्यमिति विषये तु भाष्यकारेण किमपि न चर्चितम्। किन्तु वृत्तिकारेण 'तु'-पदस्य तात्पर्यविषये निगदितं यत् प्रमेयपदार्थानां प्रमेयत्वं तु अविसंवादितमेव तथापि पुनः तेषां प्रमेयत्वविधानाय पुनरर्थे 'तु'-पदस्य प्रयोगः। प्रमेयपदार्थानां पुनः प्रमेयत्वविधानेन मोक्षलाभे तेषां पदार्थानां तत्त्वज्ञानम् अधिकगुरुत्वपूर्णमिति विस्पष्टं प्रकाशितं भवति। तथा च, प्रस्तुतसूत्रे महर्षिणा गौतमेन 'सुख'-पदस्य ग्रहणं न कृतम्। अत्र कारणविषये तु वृत्तिकारेण विश्वनाथेन किमपि न चर्चितं परं भाष्यकारेण तु तत्कारणं विशदतया उपवर्णितम्। तथाहि भाष्यनये सुखं तथा सुखसाधनं जन्मादि सर्वमेव दुःखरूपेण

[8] न्या.सू.-१/१/७
[9] न्या.सू.-१/१/९

चिन्तयित्वा वैराग्यं घटते जीवानाम्। एवं सन्तप्तजीवानामेव तत्त्वज्ञानेन मोक्षलाभो भवति। अतो मुमुक्षुजीवः सुखमपि दुःखरूपेण चिन्तयेत् इति उपदेशदानाय महर्षिणा गौतमेन सुखपदस्य ग्रहणं न कृतं प्रस्तुतसूत्रे। किन्तु प्रस्तुतसूत्रस्य समस्तपदस्य विग्रहवाक्यं किं स्यात् ? विग्रहवाक्यस्थितपदानां वचनं किं स्यात् ? प्रमेयादिपदार्थानां प्रथमादिक्रमेण उल्लेखे किं कारणम् ? कोऽत्र समासः ग्राह्यः इत्यादिविषये तु केवलं वृत्तिकारेण व्याख्या कृता, भाष्यकारेण तु काऽपि व्याख्या न प्रदत्ता। एवं दृश्यते यत् प्रमेयपदार्थवर्णनेऽपि भाष्यवृत्त्योः वैलक्षण्यं परिस्फुटं भवति। कुत्रचिच्च भाष्यकारस्यापि गरीयस्त्वं प्रतीयते।

'इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गम्'[10] इति आत्मरूपप्रमेयपदार्थस्य लक्षणे भाष्यकारेण सूत्रस्थितस्य 'लिङ्ग'-पदस्य हेतुः अनुमापको वा इत्यर्थः स्वीकृतः तदनुसारञ्च प्रस्तुतसूत्रमिदं भाष्यकारेण व्याख्यापितम्। किन्तु वृत्तिकारेण विश्वनाथेन तु 'लिङ्ग'-पदस्य तदर्थः न स्वीकृतः अपि तु तेन प्रतिपादितं यत् तदर्थस्वीकारे दोषद्वयमापतेत् इति। अतो विश्वनाथेन एतद्दोषद्वयम् अपनेतुं 'लिङ्ग'-पदस्य लक्षणमित्यर्थः स्वीकृतः। अतोऽत्र भाष्यवृत्त्योः वैलक्षण्यं तु विस्पष्टतया प्रकाशितं भवति।

'पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशमिति भूतानि'[11] इति सूत्रे पृथिव्यादिपदार्थानां समासेनैव उल्लेखः सम्भवात् पृथिव्यादिपदार्थानां पृथक् पृथक् उल्लेखे किं कारणमिति विषये तु भाष्यकारेण किमपि नोक्तम्। किन्तु वृत्तिकारेण अत्र कारणत्वेन उक्तं यत् पृथिव्यादिपदार्थानां निरपेक्षत्वसूचनार्थमेव तेषां पदार्थानां पृथक् उल्लेखः। एतेन च अद्वैतवादिनां पृथिव्यादिपञ्चभूतपदार्थाः मिथः सापेक्षाः इति मतमपि निराकृतम्।

कथाप्रकरणे कथायाः सामान्यलक्षणं तथा स्वरूपनिर्देशो वृत्तिकारेण कृतः। किन्तु भाष्यकारेण तु कथायाः सामान्यलक्षणं स्वरूपनिर्देशो वा न कृतः। कथायाः अधिकारिविषयेऽपि वृत्तिकारेण विशदव्याख्या प्रदत्ता, किन्तु भाष्यकारेण अधिकारिविषये कापि चर्चा न कृता। वस्तुतः कथाविषये तादृशं किमपि नालोचितं भाष्यकारेण। अत्रेदं ज्ञेयं यत् भाष्यकारेण 'प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः

---

[10] न्या.सू.-१/१/१०
[11] न्या.सू.-१/१/१३

सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः'[12] इति वादलक्षणसूत्रं प्रतिपदव्यावृत्त्या व्याख्यापितं तथा प्रकारान्तरेण वादलक्षणमपि व्याख्यापितम्। किन्तु वादपदार्थवर्णने तथा वादलक्षणसूत्रव्याख्यायां वृत्तिकारेण तु मौनमेव अवलम्बितम्।

'यथोक्तोपपन्नश्छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्पः' [13] इति जल्पलक्षणसूत्रे 'यथोक्तोपपन्नः' इति पदस्य व्याख्यायां भाष्यवृत्त्योः वैलक्षण्यं विस्पष्टतया परिस्फुटमेव। अस्य पदस्य व्याकरणगता व्याख्या वृत्तिकारेण कृता, किन्तु भाष्यकारेण न कृता। भाष्यनये 'यथोक्तोपपन्नः' इति पदेन पूर्वसूत्रात् 'प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः', 'सिद्धान्ताविरुद्धः', 'पञ्चावयवोपपन्नः' 'पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः' चेति पदचतुष्टयमनुवृत्तं भवति। किन्तु वृत्तिकारेण अस्य पदस्य व्याकरणगतव्याख्यां कृत्वा प्रदर्शितं यत् पूर्वसूत्रात् प्रस्तुतपदेन 'प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः', 'पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः' चेति पदद्वयम् अनुवृत्तं भवति चेत् समीचीनम् इति। किञ्च, वृत्तिकारेण तत्पदद्वयस्य यथाश्रुतार्थोऽपि न गृहीतः। अपि च, जल्पपदार्थस्य लक्षणे अतिव्याप्तिव्यभिचारः (वितण्डायाम्) प्रदर्शितः वृत्तिकारेण। तद्व्यभिचारनिवारणाय वृत्तिकारेण च 'उभयपक्षस्थापनावान्' इति पदं लक्षणे संयोजनाय निर्देशितम्। एवम् अवशिष्टपदार्थानां वर्णनेऽपि भाष्यवृत्त्योः वैलक्षण्यं दरीदृश्यते इति संक्षेपसारः।

[12] न्या.सू.-१/२/१
[13] न्या.सू.-१/२/२